

„Mesterkedő” nyomdászok

A BAROKK KOR KÜLÖNLEGES NYOMTATVÁNYAI

V. Ecsedy Judit

A 17. századi magyarországi könyvnyomtatás, amelyet összefoglalóan, művészettörténeti kategóriával élve a hazai barokk kor nyomdászatának nevezhetünk, a szakemberektől, könyvtörténésztől nem sok elismerő szót kapott. Abban egyetértenek szakíróink, hogy előző századbeli nyomdászainknak a késő reneszánsz külső jellemzőivel közreadott könyveik általában a mai szemlélő számára is szépek. Tipográfiai megformálásuk a modern kor ízlésének is megfelel. Még a címlapkeretekkel, iniciálékkal bővelkedő

1. kép. A ma ismert legkorábbi nyomtatott betűnégyzet. A vimpáci ferences nyomdában készült 1599-ben (eredeti mérete 317×250 mm)

könyvek külsejét is egységessé teszi a fametszetes technika, amely a nyomtatott szövegekhez sajtóságon illő díszítési mód. Ezzel szemben a 17. századi hazai nyomtatványokkal kapcsolatban azt a sommás ítéletet halljuk, hogy néhány rézmetszettel gazdagon díszített könyvtől eltekintve, minőségük technikai szempontból silány. Valóban, a rézmetszetekkel való illusztrálás nálunk a 17. század újdonsága. Előzőleg sem reformátornyomdászaink, sem a nagyszombati katolikus nyomda nem alkalmazta kiadványainak díszítésére vagy illusztrálására a rézmetszetet. Jóllehet, maga a technika régóta ismert volt,

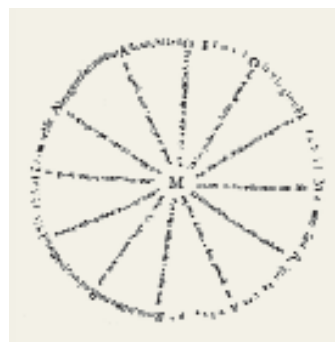
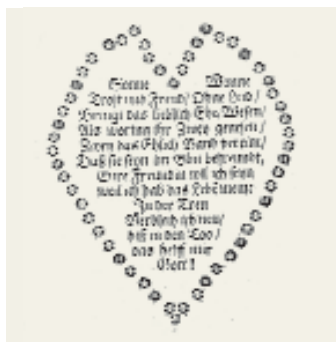
2. kép. Betűnégyzet közepén szív, ennek közepe Jézus nevét adja ki. A szív alatt kétágú gyertyatartó, egyikben „Puer natus”, másikkban „Filius datus” szavakkal, a gyertyatartó az „est nobis” szavakat adja ki (Gyermek születék minékünk, fiú adatott minékünk c. karácsonyi ének) (Keresztúron nyomtatta Johannes Manlius 1605-ben) (361×245 mm)

és Európa-szerte már könyvillusztrálásra, ábrák készítésére fel is használták. Náluk az egyetlen, aki rézmetszetes táblákkal illusztrált könyvet bocsátott ki, Joannes Manlius, a Batthyányiak és Nádasdyak pártfogása mellett munkálkodó nyomdász volt (1588).¹

Ehhez képest a 17. század valóban kitűnik a rézmetszetekkel gazdagon illusztrált könyvek sorával. Érdemes azonban megjegyezni, hogy nem kizárólag a nagyszombati katolikus nyomda adott ki ilyen könyveket, hanem szép példái vannak a rézmetszetes emblémás könyveknek Kolozsvárt is, egy másikat Trencsénből ismerünk,² néhány rézmetszetekkel ellátott könyvet pedig a század utolsó harmadában, Pozsonyban működő

1 Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600. (Bp. 1971), a továbbiakban RMNy. RMNy 617

2 Sinapius, J.: *Parva schola* (Trencsén 1658), lásd Szabó Károly: Régi magyar könyvtár I. (Bp. 1879), a továbbiakban RMK. RMK II 917

3. kép. Az elmélkedő költemény címét a lőcsei Brewer-nyomdában kör alakban szedték: a szavak tetszőleges sorrendben olvashatók. A kör közepén háromkarajos könyvdísz, köréje nyomtatva a *Spiritus et Caro* (és kézírással a *Sanguis*) szavak. (1634–1637 között készült) (85×85 mm)

4. kép. Szív alakba szedett vers, amelyet csillag formájú nyomdai cifrák vesznek körül (Pozsony 1669, Gottfried Gründer nyomtatványa) (100×82 mm)

5. kép. Kerék küllőkkel: Hymnus Szűz Máriáról. Minden küllő M-mel kezdődik, és minden sorban a kiemelt betűkből Mária nevét lehet összeolvasni. Moesch Lukács költeménye a nagyszombati Egyetemi-nyomdában 1693-ban készült. A nyomda vezetője ekkor Johann Adamus Friedl volt. (170×170 mm)

nyomdászok adtak ki. Kiadványaik egyikében portré,³ a másikon pozsonyi látkép,⁴ egy harmadikban szemléltető ábrák találhatók a tűzijáték mesterségéhez.⁵ Szemléltető rézmetszetes ábrák Lippay János 1664-ben kiadott *Pozsonyi kertjében* is találhatóak.⁶

A rézmetszeteket általában külön lapon (gyakran más minőségű papíron) illesztették be a kötetbe, vagy címlapképként, portréként a kötet elejére. Ez is külön figyelmet kívánt a nyomdásztól, hiszen a más technikával, nem is a saját műhelyében készült rézmetszeteket meghatározott helyre kellett beiktatni, oda, ahol a szöveg azt megkívánta. Gyakran tíz, húsz, hatvan darabból álló rézmetszetes képsorozatok kerültek be szemléltetés gyanánt, például a nagyszombati egyetemi nyomda kiadványaiba: ezek szentek életét szemléltetik.⁷ Más sorozatok áhítatossági munkák,⁸ vallásos emblémákat jelenítenek meg. Az utóbbira szép példa az a kis katolikus imádságoskönyv,⁹ amelyet M. Tótfalusi Kis Miklós

nyomtatott ki Kolozsvárott. Szokásos gyakorlat volt, hogy egy-egy képsorozat rézlemezeit külföldről hozták be, majd itthon elkészült hozzá a könyv (általában annak a latin eredetűnek magyar nyelvű fordítása, amelyhez a rézmetszetes táblák eredetileg tartoztak). Ennek a Tótfalusi által közreadott könyvecskének azonban az az érdekessége, hogy már olyan kész, kinyomtatott lapokat kellett beiktatnia a könyvbe, amelyeknek egyik oldalán a rézmetszetes kép, hátán pedig a vonatkozó magyarázat már rá volt nyomtatva. Minthogy a nyomtatott szöveg nem Tótfalusi jellegzetes betűvel készült, tehát itt a lemez nem is került Kolozsvárra, hanem ismeretlen helyen (Bécsben? Itáliában?) már elkészült a rézmetszetről a nyomtat, és hátára a szöveget is odanyomatták. Ennek nyomdatechnikai megoldása, a könyv egységessége érdekében, nem kis feladat volt.

Ritkább esetben a nyomtatott szövegek közt találkozzunk a lapnak csak egy részét elfoglaló rézmetszettel. Ismeretes, hogy két eltérő nyomási

3 Johann Walther portréja D. Titius: *Miles Deo* c. művében (Pozsony 1672, nyomtatta Gottfried Gründer), RMK II 1314

4 Thuránszky T. A.: *Encomium Posonii*...c. munkájához, amelyet 1670-ben Gottfried Gründer nyomtatott: RMK II 1255

5 Gössinger, J. F.: *Pixnmeistery* c. munkája (Pozsony 1678, J. Zerweg nyomtatta), Čaplovič, Ján: Bibliografija tlačí v ydaných na Slovensku do roku 1700. Diel. 1. (Martin 1972), č. 436.

6 Első kötetét, amelyben a szemléltető ábrák vannak, Nagyszombatban nyomtatták 1664-ben: RMK I 1016

7 Szent Ignác életéről szóló negyedréti formátumú kötet, 81 rézmetszettel (RMNy 2598) és a kisebb, nyolcadréti formátumú kötet 100 rézmetszetes táblával (RMNy 2599) egyaránt Nagyszombatban, az Akadémiai nyomdában jelent meg.

8 Mint *Az örök életnek útja* c. nagyszombati nyomtatványa (1678), amelyet Derkai György fordított latinból, és 33 rézmetszetű táblát és azok értelmezését közli: RMK I 1226

9 Baranyai Pál *Viaticum spirituale* című elmélkedő könyve, RMK II 1795

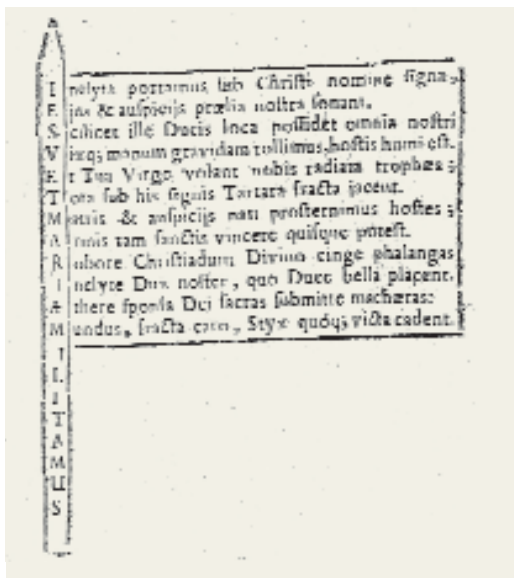
6. kép. Mágikus négyzög Perényi Katalin temetésére. Minden sorban az *Omni tempus aufugiet* mondat ismétlődik (Kolozsvár 1693, feltehetően Veresegyházi István nyomtatványa) (180×150 mm)

technikáról van szó: míg a szedett szövegek nyomtatása (és a fametszeteké is) magasnyomású eljárás, addig a rézmetszet mélynyomató eljárás, amelyhez más berendezés, a rézlemeznyomó sajtó kellett. Tehát vagy a szöveg szedését, vagy a még ki nem nyomtatott ívekre a réznyomást előbb el kellett végezni, de mindenképpen két munkamenetre volt szükség. Ehhez pontosan ki kellett számítani, hogy melyik mekkora helyet fog elfoglalni: éppen az említett trencsáni nyomtatványnál helyenként kissé átfedi egymást a rézmetszetes kép és az első betűsor, elárulva, hogy a nyomtatás két lépésben történt.

Másik igényes és a nyomdászok ügyességét kívánó díszítési mód a kétszínnyomás, vagyis a piros-fekete nyomás volt. Ez ugyancsak két munkamenetet kívánt, egyszer csak a piros, és egyszer csak a fekete nyomdafestékkel bekenedésfelületet nyomtatták. A piros-fekete nyomtatás, amely a címlapok díszítésére, élénkítésére szolgálhatott, rendkívül dekoratívvá teszi a kötetet, de sokat ront a külsejéből, ha nem tökéletes a megoldás (egymásra csúszott nyomás vagy a piros festék elkenődése gyakran előfordult). Más esetben viszont nem pusztán díszítésről volt szó, hanem a használat érdekében feltétlenül szükség volt a piros nyomásra. Így például kalen-

dáriumok és misekönyvek esetében, ahol külön funkciója volt annak, hogy egyes szövegrészeket pirossal különböztessenek meg a többitől (rubrikálás). Mindezekkel a nehézségekkel együtt is, nyomdászaink előszeretettel és legtöbbször a könyvek külsejét ily módon is emelve, gyakran alkalmazták a piros-fekete nyomásos technikát.

Hogy mégis elmarasztaló az ítélet barokk kori nyomtatványaink külsejét illetően, annak oka inkább az eszközök szerénységében keresendő, nem pedig nyomdászaink hozzáértésében. Nem

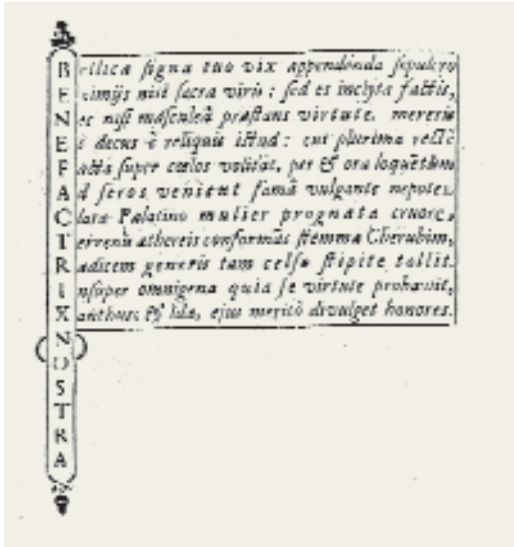

7. kép. Moesch Lukács verstanában található ez a zászló alakú költeménye, amelynek nyelét a *Iesu et Mariae militamus* szavak alkotják (Nagyszombat 1693) (102×83 mm)

egy olyan – valaha nagy múltú – műhely működött még, amely több évtized, fél évszázad óta ugyanazokat a betűket és díszeket használta. Az is kétségtelen, hogy a díszítésben elszaporodtak a könnyebben beszerezhető, kevésbé egyedi záródíszek és iniciais, amelyek már nem is minden esetben voltak eredeti fametszetek, hanem legtöbbször fadúrcra erősített fém öntvények. Minthogy ezek sokszorosítás útján készültek, így egyidejűleg több nyomdában is jelen lehettek. Ez azonban nem feltétlenül rontott a kiadványok külsején, hiszen gyakran igényes tipográfiájú kiadványok díszítő elemeiként szolgáltak. A század legkiválóbb nyomdásza is igénybe vették ezeket az öntvényeket, így a váradi műhely vezetője

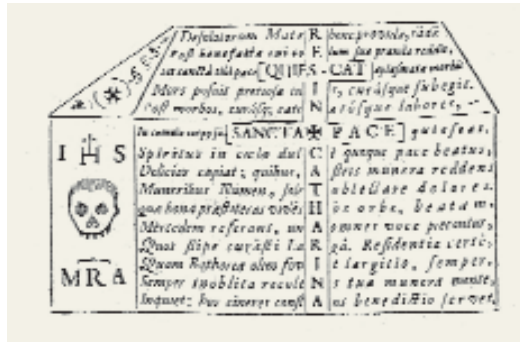
Szenci Kertész Ábrahám vagy a pozsonyi jezsuita kollégiumi nyomda vezetője Némethi Jakab, vagy akár az egyébként fametszetes illusztrációkkal is gazdagon felszerelt lőcsei Brewer-nyomda. A rézmetszetek alkalmazása a könyvek díszítésében nálunk sohasem volt annyira elterjedt, hogy kiszorította volna a fametszeteket.

A század folyamán létesült új nyomdák közül többnek is, mint a kassai, az említett pozsonyi jezsuita vagy a lőcsei Brewer-nyomdának voltak fametszetes képsorozatai, amelyek különösen

8. kép. A kolozsvári katolikus szeminárium névtelen költőinek zászlóverse, Perényi Katalin halálára, amelynek kezdő sorai a *Benefactrix nostra* szavakat adják ki (Kolozsvár 1693, Veresegyházi István) (115×95 mm)

jól szemléltették a könyv tartalmát. A pozsonyi jezsuita nyomda egyik imádságos könyvecskéjéért rendkívül dekoratív egyedi, laponként váltakozó fametszetes keretekkel látta el. Ez a fajta díszítés azonban nem érte volna el a kívánt célt, ha a nyomdának nem lettek volna szép, éles, kis fokozatú betűi, és nem lett volna maga a nyomtatás is tiszta. Takarékos díszítésű, de kiváló tipográfiai könyvek jelentek meg Sárospatakon is, a Rákócziak által alapított fejedelmi nyomdában, és a század utolsó évtizedeiben, Rosnyai János és Töltési István nyomdászok idejében, a debrece-

9. kép. Perényi Katalin temetésére: koporsó, közepén kettős kereszt, amelynek nagybetűi a *Requiescat in pace* és *Sancta Catharina* szavakat adják ki. A koporsó előlő oldalán Jézus és Mária nevének szimbóluma között koponyát ábrázoló könyvdísz (Kolozsvár 1693, Veresegyházi István) (90×138 mm)

ni városi nyomdában. A barokk korszak könyvet szaporította a Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári sajtója alól kikerült könyvek sora is. Minthogy éppen e gondos kiállítású könyveket közreadó nyomdák voltak Magyarországon a legtermékenyebbek (nagyszombati, lőcsei, pozsonyi, váradí, pataki, a század végén a kolozsvári, debreceni), ezért barokk kori nyomdászatunk árnyaltabb értékelést is megérdemel.

Most azonban egy olyan kiadványcsoportról szólnunk részletesebben, amelynek darabjai különösen igénybe vették a nyomdász szakmai tudását, ügyességét és leleményességét. Érdeklődésünk középpontjában azok a 17. századi hazai nyomtatványok állnak, amelyeket összefoglalóan képversonak nevezünk, vagyis, egykorú kifejezést használva, „költői mesterkedésnek”.

Minthogy itt csak a hazai nyomdákban készült képversek kapnak helyet, tehát a nyomtatottak sorában a legkorábbinak ma azt az egyleveles alkalmi nyomtatványt tartjuk, amely 1599-ben a Lajta-melletti Vimpác ferences nyomdájában készült. Költője Holdius Nariscus Leonardus ferences szerzetes, aki a máriacelli bencés kolostor apátját, Erhard Cristant köszöntötte disztichonokba foglalt latin nyelvű névnapi jókívánságokkal és – tudomásunk szerint az első – nyomtatott képverssel.¹⁰ A teljes ív méretű nyomtatvány közepét egy keretezett négyszög foglalja el, a vers-

10 Karl Semmelweis adott hírt erről az egyleveles nyomtatványról: MKsz 1966. 339., és uő: Der Buchdruck auf dem Gebiete des Burgenlandes bis zu Beginn des 19. Jahrhunderts (1582–1823). Eisenstadt, 1972. (Burgenländische Forschungen, Sonderheft IV.), RMNy 862

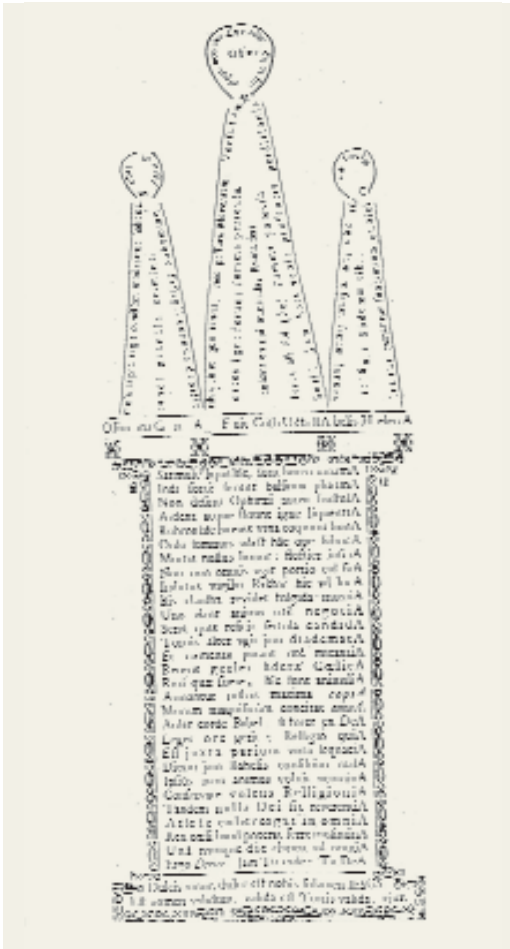
sorok függőlegesen háromszor és kétszer átlósan adják ki a címzett keresztnévét, az Erhardus-t. A ferences tipográfiai szokása szerint a nyomdász,

aki bizonyára rendtag volt, nem írta ki nevét: a néhány évig fennálló vimpáci nyomda személyzetéről semmi ismeretünk sincs.

Ezt követte néhány év múlva egy ugyancsak nyugat-magyarországi nyomtatvány, a Keresztúron, a Johannes Manlius nyomdájában, 1605-ben készült cubus. Az előbbihez hasonlóan ez is teljes ívet tölt be: a latin nyelvű újévi köszöntő közepén helyezkedik el a betűnégyzet.¹¹ További példánk mindegyike a század második feléből, sőt jobbra az utolsó évtizedből valók. A század derekáról nem maradtak fenn nyomtatott képervek.

Az 1660–1670-es években, Pozsonyban dolgozó Gottfried Gründer nyomtatványai nemcsak a rézmetszetek alkalmazásával tűntek ki, hanem színvonalas tipográfiai megoldásaikkal is. Teljes ív méretű nyomtatványainak egyikén a vers szövege szívalakot formáz.¹²

Amint a régi magyar képervekkel foglalkozva Kilián István is megállapította, a 17. század legtehetségesebb magyarországi képversköltője kétségtelenül a jeles piarista Moesch Lukács volt.¹³ Bár Moesch poetikáját megelőzően már két Magyarországon nyomtatott latin verstan is megjelent, méghozzá mindkettő 1642-ben, az egyik Andreas Graff munkája,¹⁴ a másik Philippus Ludovicus Piscatoré,¹⁵ és mindkettő, más-más szempontok szerint, részletesen tárgyalja a képervet, szemléltető ábrát azonban egyik sem ad. Piscator felsorolása a lehetséges képalakokról különösen gazdag: ábrázolhatnak a geometriai alakzatokon kívül tojást, napkorongot, tornyot, horgonyt, pajzsot, orsót, süveget. Erdélyben viszont, Kilián megjegyződése szerint, Piscator teremthette meg azt a nagyon gazdag képerverskultúrát, amelyet ő maga Németországban sajátított el. Mindhárom jeles 17. századi szerző jelentősnek, fontosnak tartja a mesterkedő költészetet: a képervet a lírai alkotások közül az egyik legszínvonalasabbnak, a legmagasabb rangú formának tartják. Moesch verstantkönyve számos, rendkívül igényes megoldású képervet tartalmaz: mágikus betűnégyzetet, piramist, harmonikát, keresztet, kereket küllőkkel, sokszirmű virágot, hatágú csillagot és zászlót, némelyiket a könyv szöve-

10. kép. Teleki László és Vay Éva lakodalmi köszöntőjének egyike: oszlop három toronnyal és alapzattal. A toronyvers minden sora A betűvel kezdődik. A tornyok alapja: *Olim magna fuit constructa Babelis. Helena.* Az oszlop achrosztichon, minden sor utolsó betűje A. Itt kicsinyített formában látható, de az itt közölt képervek közül a legnagyobb: a toronyvers eredeti magassága 270 mm (Kolozsvár 1694, M. Tótfalusi Kis Miklós nyomtatványa) (270×95 mm)

11 A nyomtatvány teljes mérete 361×245 mm: RMNy 934

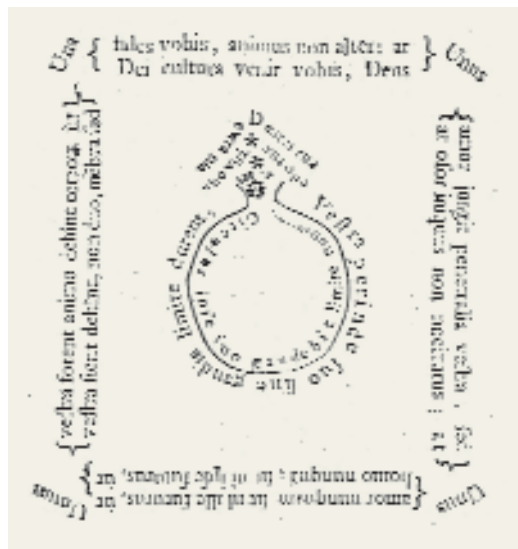
12 *Ehe-Verbündnüß* című esküvői köszöntő (Pozsony 1669). A nyomtatvány mérete 330×270 mm. MKsz 1963. 119. és Čaplovič, i. m. 373. sz.

13 Kilián István: A régi magyar képervs – Old Hungarian pattern poetry. Budapest–Miskolc 1998. 30. lap

14 Andreas Graff munkája (Trencsén 1642) RMNy 1962

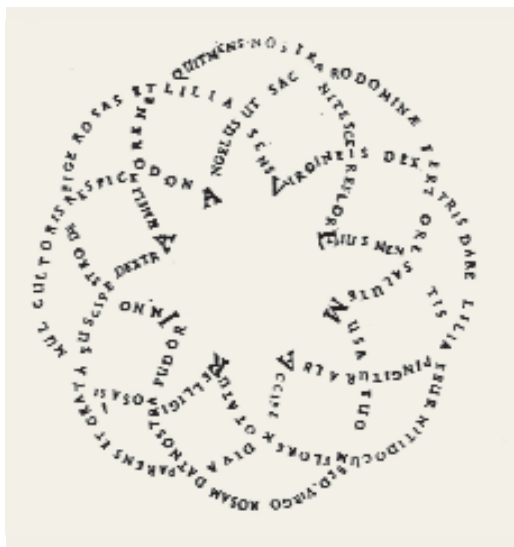
15 Philippus Ludovicus Piscator műve (Gyulafehérvár 1642) RMNy 1927

ge közé nyomtatva, némelyiket kihajtós táblán.¹⁶ Nyomdai kivitelezés szempontjából a Nagyszombatban kinyomtatott poétikakönyv¹⁷ képversmeléklelei látszanak a legbonyolultabbnak, különösen a sokszirmú virág és a csillag alakú képek. A jezsuita egyetem nyomdászai rendkívül jól képzetek voltak, ez a század folyamán készült kiadványokból egyébként is kitűnik. Többségük, nevük alapján, német származású volt, de akadt köztük lengyel is. 1693-ban a nyomda vezetője Johann Adam Friedl volt, aki feltehetően német földön szerezte nyomdász képzettségét.

11. kép. Gyűrűvers Teleki László és Vay Éva esküvőjére. A díszíthont alkotó betűk két sorban, kör alakban olvashatók. Középen, fent a gyűrű követ szedett (öntött) nyomdai cifrák alkotják, rajta kétsoros vers (Kolozsvár 1694, M. Tótfalusi Kis Miklós nyomtatványa) (90×82 mm)

Az erdélyi, nyomtatott képversek közül a szakirodalom eddig nem ismerte azt az 1693-as, rézmetszetű emblémákkal is gazdagon illusztrált alkalmi nyomtatványt, amely Perényi Katalin halála alkalmából készült¹⁸. Szerzői a kolozsvári katolikus Báthory-szeminarium növendékei, aminthogy maga Perényi Katalin és a megbízást

12. kép. Sokszirmú virág Mária nevével: Moesch Lukács költeménye (Nagyszombat 1693, Joannes Adamus Friedl nyomtatványa) (140×140 mm)

adó Kemény és Haller család tagjai is katolikusok. Ezekben az években Kolozsvárott csak egyetlen nyomda volt, a református tipográfia. A szép, gazdagon díszített kiadvány nyomdászát eltitkolta, a címlap ugyanis csak Kolozsvárt jelöli meg, a nyomdászt nem. Ez nem volt éppen szokatlan: amikor az egyébként református nyomda a katolikusok számára nyomtatott, a nyomdász általában nem nevezte meg magát, magát a tipográfiát pedig egyetlen nyomtatvány sem nevezte nevében. (Ezt a gyakorlatot folytatta egyébként M. Tótfalusi is.) A megjelenés évében, 1693 folyamán, még részben Vereseyházi István vezette a kolozsvári református nyomdát, részben már átadta utódának, Tótfalusi Kis Miklósnak. Az 1694-re szóló kalendárium, amelyet legkésőbb előző év novemberében vagy ennél korábban már ki kellett nyomtatni, de inkább korábban, már M. Tótfalusi keze munkája.¹⁹ Kérdés, hogy a nyomdász neve nélkül megjelent 1693-as temetési alkalmi nyomtatvány nagy ügyességet kívánó szedésében és nyomtatásában nem vett-e

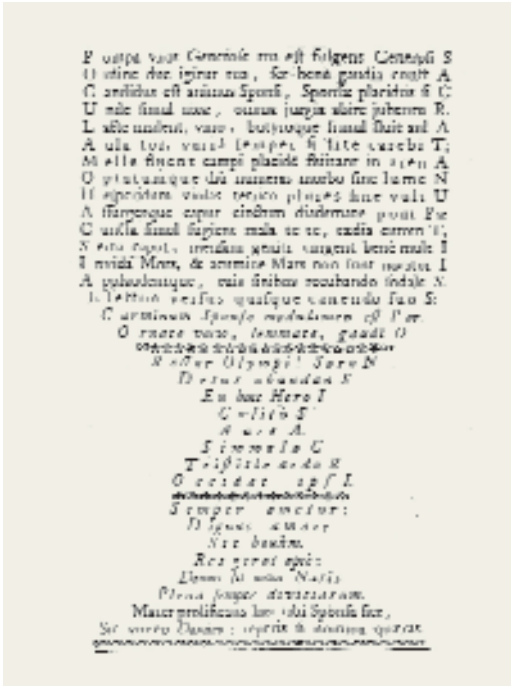
16 Moesch, Lucas: *Vita poetica* (Nagyszombat 1693, Akadémiai nyomda, Joannes Adamus Friedl). RMK II 1750 – a felsoroltak közül itt reprodukcióban csak néhányat közlünk, de mindegyike megtalálható Kilián idézett könyvében. Megjegyzendő, hogy a most közölt reprodukciók mindegyike kissé kicsinyített.

17 RMK II 1750

18 Perényi Katalin temetésére készült versgyűjtemény, görög nyelvű címezzel: *Всѣхъ фронъ бсѣфронъ нднѣрпсѣкнн...* RMK II 1731 (Kolozsvár 1693., nyomda megnevezése nélkül, feltehetően Vereseyházi István nyomtatványa).

19 *Kalendárium* 1694. esztendőre: RMK I 1454 ebben már M. Tótfalusi jellegzetes saját betűi találhatók.

már részt M. Tótfalusi? A munkákban ugyan már részt vehetett, de jellegzetes, saját metszésű betűit még nem látni ezeken a lapokon. Mindezt figyelembe véve, ezt a számos költői „mesterkedést” tartalmazó alkalmi nyomtatványt még elődjének, Veresegyházi Istvánnak kell tulajdonítanunk, akinek különleges nyomdászai képességeiről ugyan semmit sem tudunk, és mindössze két, két és fél évig állt a kolozsvári református nyomda élén.

13. kép. Serleg alakú latin lakodalmi vers Mohácsi Ferenc-től Teleki László és Vay Éva esküvőjére (Kolozsvár 1694, M. Tótfalusi Kis Miklós nyomtatványa) (145×85 mm)

Egy évvel később készült Kolozsvárott, a református nyomdában, már M. Tótfalusi Kis Miklós idejében és nagyrészt az ő saját metszésű betűivel az a lakodalmi kártya, amely Teleki László és

Vay Éva házasságkötését köszönti.²⁰ Nyomatatása már a mérete miatt is különleges feladat lehetett. A nyomtatvány hosszúság, 890 × 395 mm-es méretét csak több teljes papírvív összeragasztásával lehetett elérni. A latin és magyar nyelvű költemények egy része képvers, serleg, torony, gyűrű, és szív alakú „mesterkedések”, szerzőjük pedig az a Mohácsi Franciscus lehet, akinek vezetékneve egyik akrosztichonból is kiolvasható, és aki magát mint „artium literarium cultor” jelöli meg. Magyarországon belül a halotti és lakodalmi kártyák műfaja saajátságosan erdélyi:²¹ ehhez hasonló méretű, több ívből összeapplikált, plakát alakú nyomtatványokat más hazai nyomdából nem ismerünk. Ez is hozzátartozik barokk kori nyomdászatunk jellegzetességeihez. M. Tótfalusi ebben a tekintetben is elődei gyakorlatát folytatta, hiszen ilyen méretű alkalmi nyomtatványok reformátusok kolozsvári, Farkas utcai templomában 1673-tól kezdve őrződtek meg.

A 17. századi hazai nyomtatott költői „mesterkedések” a következő képeket jelenítik meg: leggyakoribbak a különféle mágikus betűnégyzetek, négyszögek, szív, piramis,²² harmonika, kereszt, kerék küllökkel, sokszirmú virág, hatágú csillag, zászlók,²³ egymásba illeszkedő téglalapok, koporsó, oszlop három toronnyal,²⁴ serleg, gyűrű, egymásba fonódó szívek nyíllal átszűrva.

Míg Kilián István a régi magyar képversről írt fent idézett könyve a témát költői és költészettani szempontból vizsgálta, most ennek a költői „mesterkedésnek” nyomdatechnikai oldalát méltatjuk, és egyúttal nyomdászaink játékos kedvét is bemutatjuk. Mert míg a többségükben kézíratos gyűjteményekben fennmaradt képverses kézírások lejegyzése viszonylag nem kívánt nagy ügyességet, azonkívül, hogy a betűk pontos elhelyezésére persze itt is ügyelni kellett, addig e képverseknek szedése, nyomdai formába öltöztetése különleges, nem mindennapi feladat volt. Nem véletlen, hogy a legtöbb képvers kézíratos formában, versgyűjteményekben maradt fenn, és sokkal ritkább köztük a nyomtatott.

20 (Mohácsi Ferenc): *Auspicii...* (Kolozsvár 1694, M. Tótfalusi Kis Miklós) RMKI 1453a

21 Zoványi Jenő: Egyleveles nyomtatványok s irodalomtörténeti adatok a kolozsvári reformátusok belső templomában. In: *ITK* 1895. 82–95.

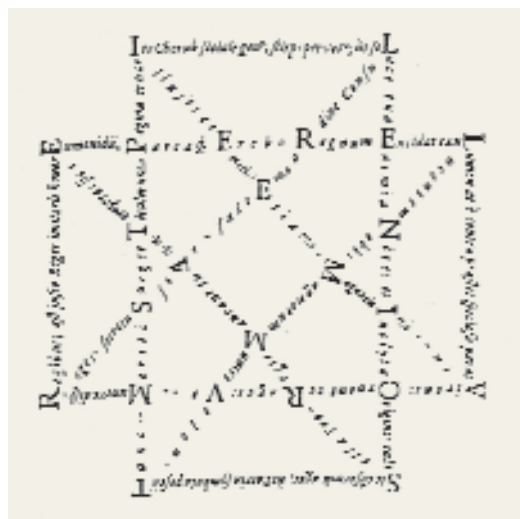
22 A piramis, a harmonika, kereszt, zászló, kerék küllökkel, sokszirmú virág, csillag mind Moesch, Lucas: *Vita poetica* c. fent idézett verstanában.

23 A zászló, az egymásba illeszkedő téglalapok és a koporsó mind ugyanott, fent, a mágikus négyzetnél már idézett *Всѣхъ флю...* c. nyomtatványban található. RMK II 1731

24 Az oszlop három toronnyal, a serleg, a gyűrű és a nyíllal átszűrt, egymásba fonódó szívek mind a Teleki László és Vay Éva házasságkötésére készült lakodalmi kártyán láthatók. RMKI 1453a

Más szóval: e műfaj alkotásai ritkán jutottak el a nyomdáig.

Magyarázként emlékeztetnünk kell a szedéssel készült sokszorosítás munkafolyamatára. Miért volt különleges feladat az „alakos” szedés, a körívben hajló szövegek szedése? Minthogy a képversek írásképe a rövidebb-hosszabb sorok sajátos elrendezése révén valamilyen képi ábrázolást ad, ezt a nyomdásznak is követnie kellett, hiszen a forma legtöbbször közvetlen vagy szim-

14. kép. Egymásba fonódó téglalapok a Perényi Katalin temetésére készült versgyűjteményből (Kolozsvár 1693, Veresegyházi István) (125 × 120 mm)

bolikus kapcsolatban áll a vers tartalmával. Vagyis a betűket, sorokat nem egyenes, hanem rajzos alakban kellett szedni, gyakran ívelt formában, a betűket gyakran fejjel lefelé elhelyezve, oly módon, hogy azok kinyomtatva a kívánt képet jelenítsék meg, és a betűk is a maguk helyén legyenek.

Hogyan lehetett ezt nyomdatechnikailag megoldani? A nehézség abból adódott, hogy ha az öntött betűt nem a szokásos, vízszintes sorban rakták be a szedésbe, akkor az elmozdult, vagy kiesett. Ezért tehát minden olyan helyet, ami a kész levonaton, a nyomtatásban üresnek látszik (például egy virág vagy szív közepe), azt ún. vakanyaggal kellett kitölteni. Minthogy a vakanyagként használt fémdarabok magassága nem érte el a betűmagasságot, tehát nem kaptak nyom-

dafestéket, következésképpen nem hagytak nyomot a papíron. A vakanyag ugyan adva volt minden nyomdában, hiszen a bekezdésekhez, új fejezetek tagolásához is szükség volt rájuk, de ezek is szabályos, szögletes, apró fémdarabok voltak. Nagy ügyességet kívánt tehát egymáshoz illesztésük, hogy a legkülönbözőbb helyzetekben álló betűtesteket jól körülzárják, és úgy rögzítsék, hogy a szedés szorosan álljon. A rá mába rakott kész szedést ugyanis fel kellett emelni, és betenni a nyomóprésbe, ezalatt pedig nem mozdulhattak el a betűk. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a nyomdászoknak – mint példáink is mutatják – legtöbbször teljes ívnyi szedést kellett így elrendezniük, majd sajtó alá vinniük, érzelhető, hogy a feladat nagy gondosságot, leleményességet és gyakorlatot is igényelt.

Nemcsak a barokk korban, hanem általában igaz, hogy a nyomdászok az ún. alkalmi nyomtatványok készítésekor mutathatták be tudásukat – sőt nyomdafelszerelésüket is – a legkötetlenebb formában. Ilyenkor a megbízótól a nyomtatvány külsejét illetően bizonyára szabad kezet kaptak, azaz a kívánsággal, hogy az elkészült mű a lehető leglátványosabb és az alkalomhoz leginkább illő legyen. A most bemutatott, különféle alakot formázó szedésekkel készült nyomtatványaink – magától a képverset szemléltető poétikától eltekintve – ilyen alkalmi nyomtatványok: névnap- vagy újévi jókívánság, lakodalmi köszöntő, egy másik temetésre készült. Nem mindegyik nevezhető képversnek, hiszen van, amelyik csak a mű címét nyomtatta ki nem hagyományos, hanem játékos formában, ahogyan az egy Lőcsén megjelent evangélikus elmélkedő költemény címlapján is látható.²⁵

Nemcsak a magyar versírókat és verstanírókat érte sokféle hatás: Szenci Molnár Albert, Piscator vagy Graff egyértelműen német környezetben ismerkedhettek meg a költészetnek ezzel a nem könnyű gyakorlatával és műfajával. A német földön, Svájcban vagy Hollandiában peregrináló diákjainkra a klasszikus vagy középkori képvers-hagyományok is hathattak a peregrináció helyének tudós verskultúráján kívül. De ugyanez vonatkozik nyomdászainkra is, akik mesterségük elsajátítása közben, idegen földön járva, minden bizonnyal találkoztak ezzel a „mesterkedő” költészettel, és nyomtatásban is meg tudták valósítani a versírók képeit.

25 J. Hodowski: *Christiani hominis militia* Lőcsén a Brewer-nyomdában készült 1634–1637 között. RMNy 1627